

Шанскова Т. І., доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри педагогіки, психології та управління
навчальними закладами, Житомирський державний
університет імені Івана Франка, м. Житомир

СТВОРЕННЯ КРЕАТИВНОГО СЕРЕДОВИЩА У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УМОВАХ МАГІСТРАТУРИ

У статті висвітлено необхідність створення креативного освітнього середовища з метою підвищення ефективності професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів в умовах магістратури; проаналізовано становлення такої підготовки в Україні в сучасних умовах та новітні наукові розробки щодо її удосконалення. На основі наукових здобутків вітчизняних та зарубіжних дослідників було розроблено та впроваджено в магістерську підготовку майбутніх керівників навчальних закладів андрагогічну технологію, що спрямована на підвищення ефективності професійної підготовки відповідно до соціальних запитів суспільства та на створення креативного середовища ВНЗ; подано етапи впровадження андрагогічної технології (цільовий, адаптаційно-діагностичний, реалізаційний, корекційний, оціночно-рефлексивний; окреслено перспективи удосконалення професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів в умовах магістратури.

Ключові слова: креативність, креативно-розвиваюче освітнє середовище університету, навчання дорослих, андрагогічні принципи, андрагогічна технологія професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів.

The article outlines the necessity of creating a creative educational environment in order to increase the effectiveness of the training of future heads of educational institutions in the conditions of the master's degree; the formation of such training in Ukraine in the modern conditions and the latest scientific developments concerning its improvement are analyzed. On the basis of the scientific achievements of domestic and foreign researchers, the master's training of future heads of educational institutions and the technology of andragogy was developed and implemented, aimed at increasing the efficiency of professional training in accordance with the social demands of the society and creating a creative environment for higher education institutions; the stages of the introduction of andragogical technology (target, adaptive-diagnostic, realization, correction, evaluative-reflexive) are presented, prospects of improvement of professional training of future heads of educational institutions in the conditions of the master's degree are outlined.

Key words: creativity, creative-developing educational environment of the university, adult education, andragogical principles, andragogical technology of professional training of future heads of educational institutions.

В сучасних умовах інтеграції України в європейський освітній простір управлінці освітньої сфери мають швидко реагувати на соціальні зміни, пропонувати нові нестандартні рішення, розробляти стратегії. Тому вищі навчальні заклади, де відбувається професійна підготовка майбутніх керівників освітньої галузі, повинні розглядати розвиток креативності як важливої складової професійної компетентності майбутнього керівника навчального закладу.

Теоретико-методологічні засади дослідження креативності фахівців, зокрема управлінців було закладено видатними філософами І. Кантом, Л. Фейєрбахом, Л. Шеллінгом та ін. Досить активне дослідження проблем креативності здійснюється видатними психологами. Креативність розглядають як універсальну творчу здібність (В. Дружинін), як специфічний вид пізнання із залученням ускладненого наслідування, що призводить до здатності кардинально змінювати установки мислення у ході вирішення проблеми (Р. Стерберг, Є. Григоренко).

Більшість дослідників розглядають креативність як здатність особистості до творчої активності у різних сферах професійної діяльності, результатом якої є вироблення нових нестандартних підходів, технологій і методів здійснення професійної діяльності. Системне дослідження креативних здібностей керівника навчального закладу, визначення місця та ролі креативності у структурі управлінських здібностей є важливим для розкриття креативності як детермінанти ефективної управлінської діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми показав, що креативність як характеристика особистості сучасного фахівця отримала наукове обґрунтування в працях О. Бодальова, Л. Виготського, Г. Костюка, Ж. Піаже, С. Рубінштейна. Є. Торренса та ін. Значний інтерес представляє досвід психолога В. Дружиніна, який вважає, що креативність є властивістю, яка актуалізується лише за умови сприятливого оточуючого середовища. На його думку, для формування креативності необхідні наступні умови: відсутність зразка регламентованої поведінки; наявність позитивного зразка творчої поведінки; створення умов для імітації творчої поведінки та її соціальне підкріплення.

Вплив середовища на формування особистості висвітлено у працях Л. Виготського, К. Ушинського, С. Шацького та інших видатних педагогів. У нашій роботі ми спираємося на визначення освітнього середовища як сукупності соціальних, культурних, а також спеціально організованих в освітньому закладі психолого-педагогічних умов, в результаті взаємодії яких з індивідом відбувається становлення особистості [5]. Освітнє середовище вищого навчального закладу можна розглядати як сукупність та взаємодію інформаційних ресурсів

ВНЗ, змісту та технологій навчання, емоційного клімату освітньої установи, що сприяють самореалізації особистості.

Отже, *креативно-розвиваюче* освітнє середовище університету можна представити як сукупність спеціально організованих психолого-педагогічних умов у результаті яких відбувається саморозвиток особистості, удосконалення її професійно-педагогічної та управлінської майстерності, розширення світосприйняття, світогляду.

З метою вдосконалення професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів в умовах магістратури шляхом створення креативного освітнього середовища проаналізуємо процес її становлення в Україні. З 2000 року Міністерством освіти і науки України було розроблено освітньо-кваліфікаційну характеристику магістра за спеціальністю 8.000009 – «Управління навчальними закладами», що відповідає Державному стандарту вищої освіти і входить до її галузевої складової. На цьому етапі у вищих навчальних закладах України розпочалася професійна підготовка магістрів за цією спеціальністю, розробляються та вдосконалюються освітні програми, видаються навчально-методичні посібники, методичні рекомендації тощо. Професійна підготовка управлінців навчальних закладів стала повноправним компонентом системи неперервної професійної освіти України.

Дослідженню теоретико-методологічних основ фахової підготовки магістрів з менеджменту освіти у ВНЗ педагогічного профілю III-IV рівнів акредитації присвячені праці В. Береки [1]. Ученим розкрито стан проблеми фахової підготовки магістрів із менеджменту освіти у педагогічній теорії та практиці, проаналізовано зарубіжний досвід фахової підготовки магістрів з менеджменту освіти, розроблено та обґрунтовано систему та модель фахової підготовки магістрів з менеджменту освіти у ВНЗ педагогічного профілю, обґрунтовано й експериментально перевірено організаційно-методичні умови, а також підготовлено навчально-методичний комплекс для підготовки майбутніх менеджерів освіти у ВНЗ IV рівня акредитації.

Ще одним актуальним питанням сучасної вітчизняної науки і практики є формування управлінської компетентності у системі педагогічної освіти. З цієї метою Л. Кравченко при дослідженні професійної підготовки менеджера в системі неперервної педагогічної освіти [4] спрямувала свої зусилля на обґрунтування теоретичної концепції та структури процесу неперервної поетапної професійної підготовки менеджера освіти у контексті модернізації освіти та інноваційних ринкових парадигм управління, визначення характеру професійно-педагогічної компетентності менеджера освіти та специфіку розвитку основних компетентностей менеджера освіти у процесі неперервної професійної педагогічної підготовки.

У світлі притаманної сучасному суспільному простору динамічності актуальним є дослідження процесу розвитку у керівників навчальних закладів їх спроможності до стратегічного управління, зокрема, прогнозування. Так Д. Прасол, звернувшись до проблеми визначення змісту, засобів та умов формування готовності керівників ЗНЗ до прогностичної діяльності у системі післядипломної освіти [6], розробив теоретичну модель психологічної готовності керівників навчальних закладів до прогностичної діяльності, дослідив стан психологічної підготовки керівників ЗНЗ до прогностичної діяльності за традиційних умов підвищення кваліфікації, створив й апробував програму психологічної підготовки керівників до прогностичної діяльності.

Досліджуючи проблему підготовки магістрів управління навчальним закладом [8], А. Светлорусова розробила й експериментально перевірила модель педагогічних умов такої підготовки на засадах рефлексивного підходу.

Таким чином, в Україні проблему підготовки майбутніх керівників навчальних закладів в умовах магістратури досліджують багато вітчизняних учених. У той же час, ще залишаються недостатньо розробленими проблеми щодо застосування технологій професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів в умовах магістратури.

Так, технологія професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів в умовах магістратури розглядається як циклічний процес. Зокрема Д. Колб, спираючись на наукові ідеї Д. Дьюї, К. Левіна, Ж. Піаже, запропонував узагальнену модель навчання, що ґрунтується на власному досвіді того, хто навчається [3; с. 21-22]. Згідно моделі Ф. Колба навчання дорослих відбувається у вигляді певного циклу. Навчання дорослих складається з чотирьох етапів:

- 1) використання конкретного досвіду (кожен, хто хоче навчатися у будь-якій сфері має хоч деяких досвід в певній галузі;
- 2) спостереження та рефлексія, що відбувається за умов аналізу людиною свого досвіду та знання в певній галузі;
- 3) формування абстрактних концепцій та моделей (абстрактна концептуалізація) – будується деяка модель, що описує отриману інформацію та досвід, генеруються ідеї, додається нова інформація⁴
- 4) активне експериментування в нових ситуаціях, результатом чого є безпосередньо нових досвід.

Далі коло замикається.

В андрагогічній технології професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів запровадження циклу навчання Д. Колба є доцільним, тому що дорослі студенти вже мають певний життєвий та професійний досвід. Він є основою для спостережень та рефлексії, які складають другу фазу навчання. Спостереження слугують підґрунтям для формування абстрактних уявлень та понять (третя фаза), які розглядаються як гіпотези та підлягають перевірці у різних ситуаціях, включаючи реальні (четверта фаза – активне експериментування).

Кожна фаза циклу навчання передбачає певні якості, здібності та вміння з боку тих, хто навчається:

- фаза конкретного досвіду – здатність до високої чутливості у сприйнятті нового досвіду;
- фаза рефлексивного спостереження – здатність до рефлексії над досвідом, його інтерпретації з різних точок зору, підходів;
- фаза абстрактної концептуалізації – спроможність до цілісного розуміння- охоплення, визначення понять і уявлень, які вибудовують дані спостережень у послідовну, логічну теорію;
- фаза активного експериментування – здатність застосовувати свої теоретичні уявлення для прийняття рішень, вирішення проблем, що призводить до надбання нового досвіду.

Означений підхід може бути застосований як для навчання студентів, так і викладачів. Близьким до нього є підхід Д. Боурда, Д. Уокера, який було розроблено для практики навчання дорослих. Дослідники визначили фази навчального процесу на основі рефлексованого життєвого досвіду того, хто навчається:

- звернення до досвіду (на цій фазі викладач допомагає тим, хто навчається, об'єктивно фіксувати те, що відбувається, без аналізу чи інтерпретації);
- звернення до почуттів та переживань, що супроводжують даний фрагмент життєвого досвіду, їх оглядова констатація;
- повторне звернення до життєвого досвіду, його переосмислення.

К. Фопель розробив модель "динамічного навчання дорослих", яка враховує таку психологічну особливість дорослого як прагнення відчуття комфорту. У групі дорослих студентів викладач повинен створити ситуацію розслабленої уваги – стану психіки, що сприяє оптимальній діяльності мозку, та створити середовище для досягнення такого стану. Проте, перед студентами потрібно ставити не занадто легкі завдання, щоб вони вийшли із зони комфорту, але в той же час, щоб вони мали впевненість в тому, що зможуть виконати завдання. Для цього студентів необхідно вмотивувати, на основі встановлення зв'язок між завданням та їх життєвим досвідом [9].

Андрагогічну технологію професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів було розроблено на основі андрагогічної моделі, що передбачає реалізацію *андрагогічних принципів*:

- контекстності – навчання зорієнтовано на досягнення важливих для студентів цілей, що передбачає врахування професійної, соціальної та побутової діяльності студентів;
- використання – життєвого та професійного досвіду дорослого студента;
- системності – дотримання цілей, змісту, форм та методів упровадження технології;
- диференціації та індивідуалізації навчання – створення індивідуальної освітньої траєкторії студента;
- актуалізації результатів навчання – можливість невідкладного застосування отриманих знань та умінь у професійній діяльності;
- елективності – обрання дорослим студентом найбільш прийнятних для нього форм та методів навчання, способів самостійної роботи, консультацій з викладачем, термінів виконання різних видів завдань;
- спрямованості та подальший саморозвиток освітніх потреб.

Алгоритм впровадження андрагогічної технології у професійну підготовку майбутніх фахівців містить такі компоненти-етапи: *цільовий, адаптаційно-діагностичний, реалізаційний, корекційний та оціночно-рефлексивний*. (див. рис. 1).

Велика увага приділяється технології постановки навчальних цілей, які з одного боку реалізують соціальне замовлення суспільства, з іншого – цілі особистісно-професійного зростання майбутніх керівників навчальних закладів.

Цільовий компонент упровадження технології полягає у розвитку «сутнісних сил» особистості, становлення його творчої активності і самостійності, прояв прагнення до самовдосконалення і саморозвитку, шляхом залучення до професійно-педагогічної діяльності, рефлексії і до пошуку сенсу своєї діяльності.

Спираючись на здобутки світового досвіду (Б. Блум, П. Крейтсберг, Д. Кретвол, Ф. Янушевич) та досягнення вітчизняних вчених та науковців близького зарубіжжя (С. Гончаренко, С. Сисоєва, П. Симоненко, А. Алексюк А. Борисова, Д. Чернілевський та ін.) нами було сконструйовано таксономію цілей у пізнавальній та емоційно-ціннісній сфері.

До *пізнавальної сфери* відносимо цілі оволодіння студентами теоретичними засадами освітнього процесу, побудованого на цілях і цінностях особистісного розвитку; професійними знаннями, що передбачають не тільки їх відтворення, інтерпретацію, аналіз, конструювання, узагальнення, оцінку знань, але й формування професійних умінь та навичок, розвитку творчого мислення.

До *емоційно-ціннісної сфери* відносимо цілі формування у майбутніх керівників навчальних закладів емоційно-особистісного ставлення до педагогічної професії та до управлінської діяльності. Процес цілепокладання передбачає поступовий розвиток у студентів поглядів, особистісної позиції, усвідомлених переконань, методологічного підґрунтя гуманістично зорієнтованої філософії виховання, освіти, системи ціннісних орієнтацій, особистісних якостей. Цільові орієнтири мають сприяти формуванню у студентів інтересів і готовності до професії, педагогічних здібностей, розвитку почуттєвої сфери майбутніх педагогів.

Емоційна сфера мають велике значення і для розвитку індивідуальності майбутніх фахівців. Тільки шляхом частого звертання до емоційної сфери студенти поступово набувають емоційної зрілості подібно тому, як постійно зростає зрілість інтелектуальна й фізична і, водночас, відбувається вироблення вміння об'єктивно оцінювати пізнавальні процеси. Відзначимо, що в емоційній сфері при виділенні проміжних етапів, які

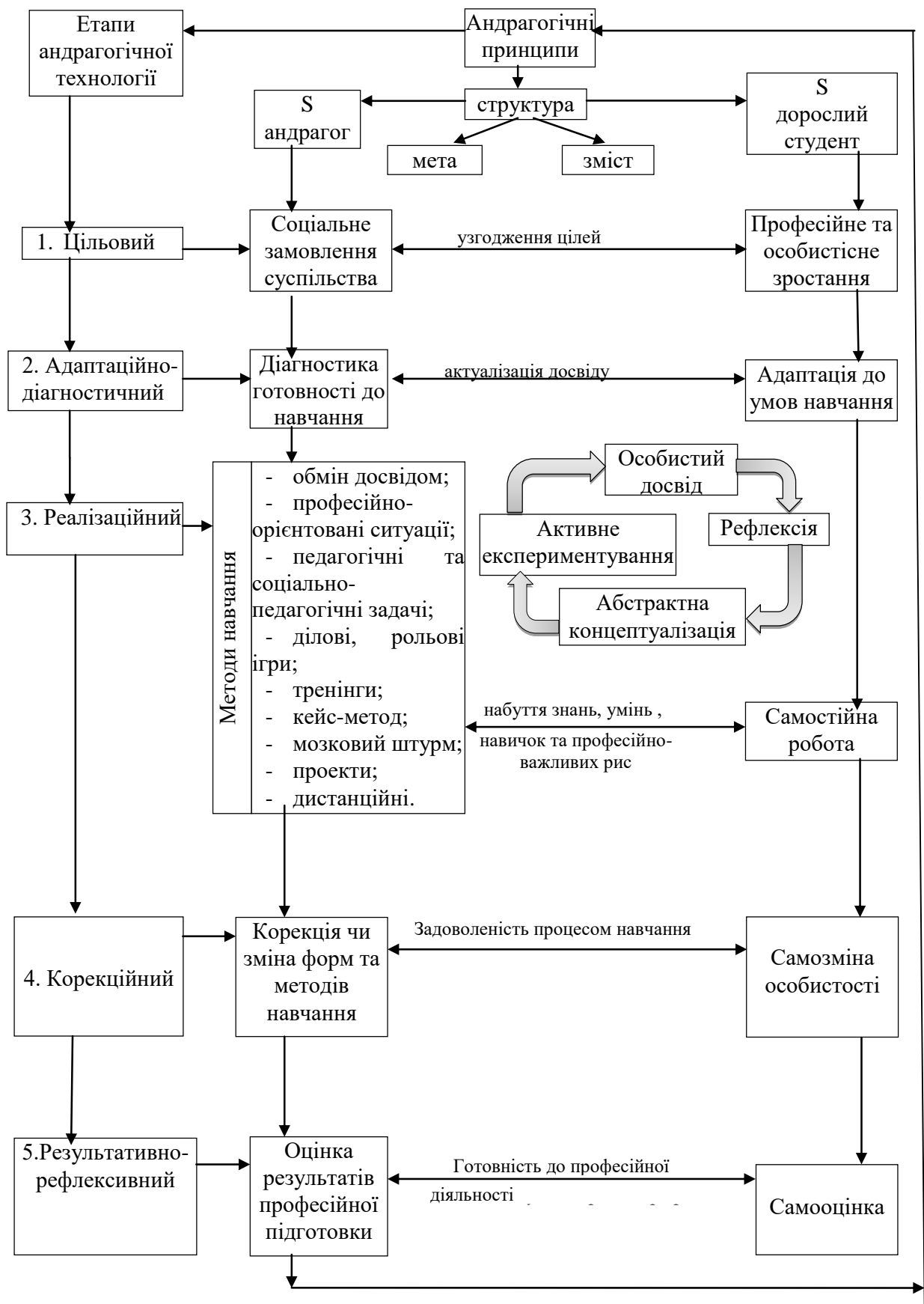

Рис. 1. Андрогогічна технологія професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів в умовах магістратури

приводять до результату, зустрічається ще багато труднощів, насамперед, в силу множини дій дивергентного характеру. Науковці виділяють в емоційній сфері особистості майбутнього педагога два рівня: 1 – рівень готовності і прийняття цінностей педагогічної професії; 2 – рівень інтерналізації, як процес поступового визнання норм, цінностей, що вміщує оцінку, організацію і закріплення системи цінностей, розвиток особистісних якостей.

Адаптаційно-діагностичний етап упровадження андрагогічної технології професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів передбачає: з'ясування індивідуальних параметрів навчання конкретного студента шляхом створення деякої ідеальної моделі компетентності, до якої має прагнути студент; виявлення рівня попередньої підготовки, його професійного та соціального досвіду, психологічних особливостей тощо. Проте, андрагогічна діагностика відбувається вже на адаптаційному етапі навчання студентів магістратури. На цьому етапі відбувається актуалізація особистісних ресурсів, творчого потенціалу майбутнього керівника, подолання стереотипів і комплексів, пов'язаних з власною контекстно-педагогічною діяльністю. Визначаються наступні завдання:

- майбутні педагоги мають усвідомити сутність суспільних цілей, задач і трансформування їх у загальні педагогічні цілі, завдання;
- сприяти осмисленню студентами значущості педагогічної діяльності;
- створити умови для реалізації суб'єкт-суб'єктних відносин як між студентами, так і між викладачем і студентами;
- сприяти розвитку рефлексії, як основного механізму осмислення власного досвіду і визначення завдань саморозвитку.

У вітчизняній психології процес професійної переорієнтації визначається у контексті особистісного і професійного розвитку людини. Акцентується увага на таких аспектах цієї проблеми як взаємозв'язок вибору професії і формування професійної спрямованості особистості, актуальність професійного вибору протягом життєвого шляху людини [2].

Реалізаційний етап технології передбачає включення таких складників, як аксіологічний, когнітивний, діяльнісно-творчий, які відповідають компонентам креативної особистості керівника навчального закладу. При цьому ми спиралися на ідеї Н. Разіної щодо професійно-особистісного розвитку педагога в умовах інноваційної діяльності освітнього закладу [7].

Аксіологічний компонент має на меті залучення студентів до загальнолюдської і національної духовної скарбниці та емоційного досвіду і цінностей, закладених у положеннях філософії освіти та виховання, педагогічній класичній спадщині, надання допомоги у виборі особистісно значущих ціннісних орієнтацій.

Результатом реалізації аксіологічного компоненту технології стає:

- орієнтація студентів на загальнолюдські, національні духовні та особистісні цінності як стійка внутрішня детермінанта поведінки не залежно від зовнішньої дії;
- усвідомлення загальнолюдських і духовних цінностей на особистісному рівні;
- усвідомлення себе як носія культури;
- усвідомлення цінності особистості іншої людини, необхідності виявлення і розвитку всіх її сутнісних сил, необхідності спонукання його до самовиховання, до того, щоб стати творцем самого себе і своїх обставин, і як результат – усвідомлення кожним суб'єктом власної індивідуальності і неповторності.

Когнітивний компонент технології збагачує аксіологічний та емоційно-асоціативний компоненти особистості майбутнього фахівця, а також сприяє оволодінню студентами науковими знаннями.

Діяльнісно-творча складова особистісної сфери забезпечує мотиваційний і діяльнісний компонент, сприяє формуванню і розвитку у студентів різноманітних способів професійної і практичної діяльності, розвитку особистісних якостей та творчих здібностей, необхідних для самореалізації особистості в пізнанні, праці, науково-дослідницьких видів діяльності.

Результатом реалізаційного компоненту андрагогічної технології став:

- стійкий характер пізнавальних мотивів і активність у професійно-педагогічній та пізнавальній діяльності, що виявляється у поєднанні з ініціативністю, самостійністю, творчістю;
- актуалізація професійних умінь у творчій діяльності;
- вияв емоційно-позитивного відношення до професійної діяльності і включення її в практичну роботу;
- розвинені особистісні цінності та якості;
- стійкий інтерес до педагогічної та управлінської діяльності, впевненість у своїх можливостях, прагнення до самовираження, самореалізації, особистісного саморозвитку, прагнення до творчих досягнень.

Корекційний етап андрагогічної технології передбачає внесення змін у зміст, джерела, форми, методи, засоби навчання та оцінювання його результатів, а у разі потреби – і в мету навчання та в особистісні освітні цілі студентів. За допомогою різних форм контролю навчальної діяльності студентів відбувається оцінка процесу впровадження андрагогічної технології. Використання тестів сприяє розвитку індивідуально-психологічних особливостей студентів-дорослих, що є відповідальними за успішність перебігу навчальної діяльності (пам'ять, гнучкість мислення тощо); розвитку спеціальних навчальних умінь, які дозволяють студентам-дорослим організувати себе в ході виконання тесту. На цій основі розвиваються вольові якості особистості студента-дорослого, почуття відповідальності, здатність до самодисципліни. Розвивальна функція контролю реалізується також у напрямі розвитку інтересу, мотивації, стимулювання студента в досягненні вищих результатів своєї успішності в оволодінні професією вчителя, психолога та соціального педагога

Рефлексивно-оцінний етап технології передбачає зміни в особистісній та професійній сферах майбутніх фахівців, зокрема, формування світогляду, збагачення ціннісних орієнтацій, розвиток моральних якостей щодо уважного, турботливого ставлення до дітей, відповідальності, почуття обов'язку, педагогічного такту тощо. Професійна підготовка сприяє поглибленню психолого-педагогічних знань, умінь вироблення особистісної, гуманістично орієнтованої позиції. У процесі професійно-педагогічної підготовки у студентів утверджуються й удосконалюються психологічні механізми саморозвитку, що передбачає максимальне залучення всіх компонентів структури особистості (свідомості, емоцій, волі) в соціальні й міжособистісні взаємодії.

Висновки. Представлена структура змісту андрагогічної технології професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів сприяє створенню креативного середовища ВНЗ, дозволяє акцентувати увагу на збагаченні особистісно-сміслової сфери, відносин, переживаннях і усвідомленні цінностей педагогічної професії, розвитку педагогічних здібностей. На тлі етичних, інтелектуальних переживань, зіткнення різних думок, поглядів, позицій, загально педагогічних, науково-педагогічних і методичних знань, різноманітних варіантів вирішення професійно орієнтованих педагогічних задач і управлінських завдань, відбувається залучення студента до аналізу, оцінювання і відбору особистісно значущого змісту освіти.

В умовах трансформації економіки та з підвищенням ролі новітніх технологій у всіх сферах життя суспільства сучасні системи освіти стають досить динамічними. Освіта, що відповідає потребам суспільства та ринку праці, відіграє потужну роль у його розвитку, оскільки дозволяє сформувати у кожної людини здатність швидко адаптуватися до сучасних соціально-економічних реалій та забезпечити собі належну якість життя. Вища освіта має базуватися на наукових дослідженнях, інноваціях, що передбачає розвиток практики реалізації міждисциплінарних та міжгалузевих наукових досліджень.

Сучасними завданнями щодо підготовки майбутніх керівників навчальних закладів є:

- підготовка висококваліфікованих, креативних особистостей, які мають можливість опановувати нові передові знання та використовувати їх на благо суспільства;
- розробка змісту й структури освіти, технологій навчання, які формуватимуть в особистості здатність самостійного пошуку істини, вироблення й аргументоване відстоювання власної позиції, думки;
- утвердження стратегічного пріоритету реформування вітчизняної науки;
- підготовка менеджерів соціально-гуманітарного спрямування, обізнаних на основних тенденціях суспільного розвитку, здатних вирішувати стратегічні завдання.
- активне входження України у світовий культурний та освітній простір,
- підвищення ефективності використання та адаптації зарубіжного досвіду управління соціально-гуманітарною сферою, її кадровим потенціалом;
- інтеграція у світову систему підготовки майбутніх керівників навчальних закладів завдяки модернізації вищої освіти України відповідно до Європейських стандартів, розширення академічної мобільності студентів. У контексті приєднання України до Болонського процесу доцільно розширювати співпрацю в вищих навчальних закладах зарубіжних країн щодо отримання студентами спільних дипломів, зарахування кредитів за Європейською кредитно-трансферною системою (ECTS).

Література:

1. Берека В. Є. Магістерська підготовка майбутніх менеджерів освіти : моногр. / В. Є. Берека ; Ін-т пед. освіти та освіти дорослих ; Хмельниц. гуманіт.-пед. акад. – Хмельницький : Вид-во ХГПА, 2008. – 357 с
2. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Климов Е. А. – М. : Академия, 2004. – 304 с.
3. Kolb D. Experiential learning / D. Kolb. – Englewood Cliffs (N.J.), 1984. – 40 p.
4. Кравченко Л. М. Неперервна педагогічна підготовка менеджера освіти / Л. М. Кравченко. – Полтава : Техсервіс, 2006. – 418 с.
5. Кулюткин Ю., Тарасов С. Образовательная среда и развитие личности // Новые знания. – 2001. – № 1. – 151 с.
6. Прасол Д. В. Психологічні засади підготовки керівників загальноосвітніх навчальних закладів до прогностичної діяльності: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Прасол Дмитро Вікторович ; Ун-т менеджменту освіти. – К., 2009. – 272 с.
7. Разина Н. А. Профессионально-личностное развитие педагога в условиях инновационной деятельности образовательного учреждения / Разина Н. А. // Современные наукоемкие технологии. – 2008. – № 1. – С. 48–51.
8. Светлорусова А. В. Професійна підготовка магістрів управління навчальним закладом на засадах рефлексивного підходу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / А. В. Светлорусова ; АПН України ; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – К., 2009. – 22 с.
9. Фопель К. Психологические принципы обучения взрослых / К. Фопель. – М. : Генезис, 2010 – 365 с.